

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΩΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΩΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

Γκάμπυ Γαβριηλίδης,
Ερευνητής και Υπ. Διδάκτορας στο
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης ΕΝΑ

Απρίλιος 2023

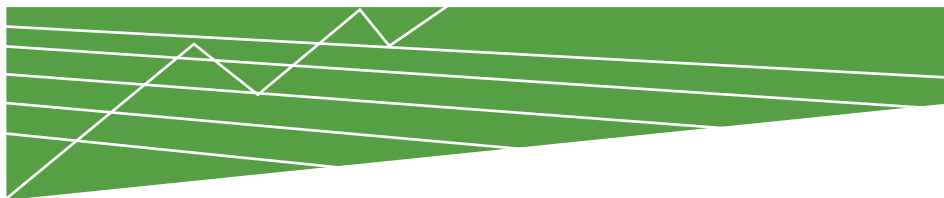
* Το παρόν άρθρο είναι βασισμένο στο έργο Saving Europe's last free flowing wild river, Vjosa/Aoos που χρηματοδότησε ο οργανισμός για το περιβάλλον International Union for Conservation of Nature (IUCN)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η αξιολόγηση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης, των παραγόντων και των προτεραιοτήτων ανάπτυξης της λεκάνης απορροής του Αώου και ιδιαίτερα της περιοχής που δεν προστατεύεται από τον Εθνικό Δρυμό Βόρειας Πίνδου. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι το κοινωνικό και οικονομικό τοπίο στη λεκάνη απορροής του Αώου, καθώς και η φυσική ομορφιά και μοναδικότητα της περιοχής υποδηλώνουν ότι η ανάπτυξη βιώσιμων τουριστικών δραστηριοτήτων, σε συνδυασμό με την καλλιέργεια προϊόντων διατροφής υψηλής ποιότητας και την κτηνοτροφία μικρής κλίμακας, μπορούν να αποτελέσουν βασικούς μοχλούς οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό το οικονομικό μοντέλο δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη διατήρηση των περιβαλλοντικών πόρων για τις μελλοντικές γενιές, ενισχύοντας μια πιο ανθρωποκεντρική φιλοσοφία για το πώς θα πρέπει να αναπτυχθούν οι κοινωνίες και οι κοινότητες. Η απρογραμμάτιστη τουριστική ανάπτυξη, που οδηγεί στην άδικη κατανομή των οικονομικών της ωφελειών και στην επιβάρυνση του φυσικού περιβάλλοντος, πρέπει να αντικατασταθεί από στρατηγικά σχεδιασμένες πολιτικές εναλλακτικού τουρισμού που οδηγούν στην τοπική οικονομική ανάπτυξη, αξιοποιώντας τις ενδογενείς δυνάμεις κάθε περιοχής. Συνολικά, το παράδειγμα μελέτης της λεκάνης απορροής του Αώου ανέδειξε τις αδυναμίες του παραγωγικού μοντέλου της Ελλάδας, οι οποίες, σε συνδυασμό με τη δημογραφική κρίση, την αναπτυξιακή υστέρηση και τις περιφερειακές ανισότητες, καθιστούν επιτακτική ανάγκη την αναζήτηση και εφαρμογή εναλλακτικών πολιτικών και στρατηγικών που θα οδηγήσουν στη βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών.

Λέξεις κλειδιά: Βιώσιμη ανάπτυξη, Αώος, Ήπειρος, βιώσιμος τουρισμός

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

NUTS	Nomenclature of Territorial Units for Statistics: γεωκωδική τυποποίηση για την αναφορά των υποδιαιρέσεων των χωρών που χρησιμοποιεί η Ευρωπαϊκή Ένωση για στατιστικούς και διοικητικούς λόγους
NUTS 2	Υποδιαίρεση του χώρου – Περιφέρειες
NUTS 3	Υποδιαίρεση του χώρου – Περιφερειακές ενότητες
ΣΕΤΕ	Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΜΑΔ	Μονάδα Αγοραστικής Δύναμης: τεχνική που χρησιμοποιείται για να καθορίσει τη σχετική αξία των νομισμάτων, τον υπολογισμό του ποσού της προσαρμογής που απαιτείται για την ισοτιμία μεταξύ των χωρών προκειμένου η ανταλλαγή να είναι ισοδύναμη με (ή στο ίδιο επίπεδο με) κάθε νόμισμα.

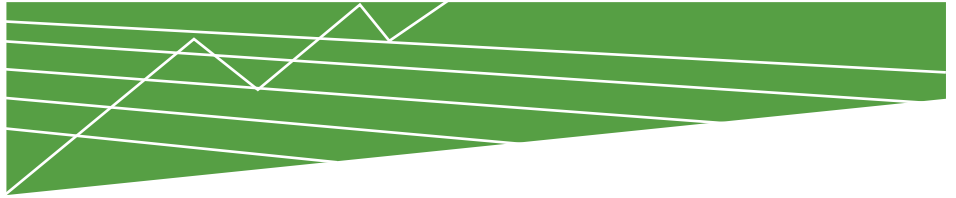

1. Ερευνητικοί στόχοι της μελέτης

Ο ποταμός Vjosa/Αώος βρίσκεται στη διασυνοριακή περιοχή της Αλβανίας και της Ελλάδας και είναι ένας από τους τελευταίους άγριους ποταμούς της Ευρώπης. Κατά μήκος ολόκληρης της διαδρομής του και για πάνω από 270 χιλιόμετρα ο ποταμός χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη εναλλαγή και ποικιλομορφία τοπίων. Αυτός ο ποταμός είναι μοναδικός σε διεθνές επίπεδο, καθώς όλοι οι παραπόταμοί του είναι ελεύθερης ροής και άθικτοι, δημιουργώντας ένα μοναδικό δίκτυο ποταμών και ρευμάτων υψηλής αξίας με όρους βιοποικιλότητας. Ωστόσο, αυτός ο απαραμίλλος ευρωπαϊκός πόρος υπόκειται σε πολυάριθμες απειλές, θέτοντας σε κίνδυνο ολόκληρο το οικοσύστημα.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η αξιολόγηση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης, των παραγόντων και των προτεραιοτήτων ανάπτυξης της λεκάνης απορροής του Αώου, και ιδιαίτερα της περιοχής που δεν προστατεύεται από τον Εθνικό Δρυμό Βόρειας Πίνδου. Το γεωγραφικό πεδίο μελέτης είναι η λεκάνη απορροής του ποταμού Αώου εκτός της σημερινής προστατευόμενης περιοχής, αλλά με αναφορά σε περιοχές στο εσωτερικό της, έτσι ώστε να σχηματιστεί μια πιο ολιστική άποψη. Ειδικότερα, η μελέτη έχει τους ακόλουθους στόχους:

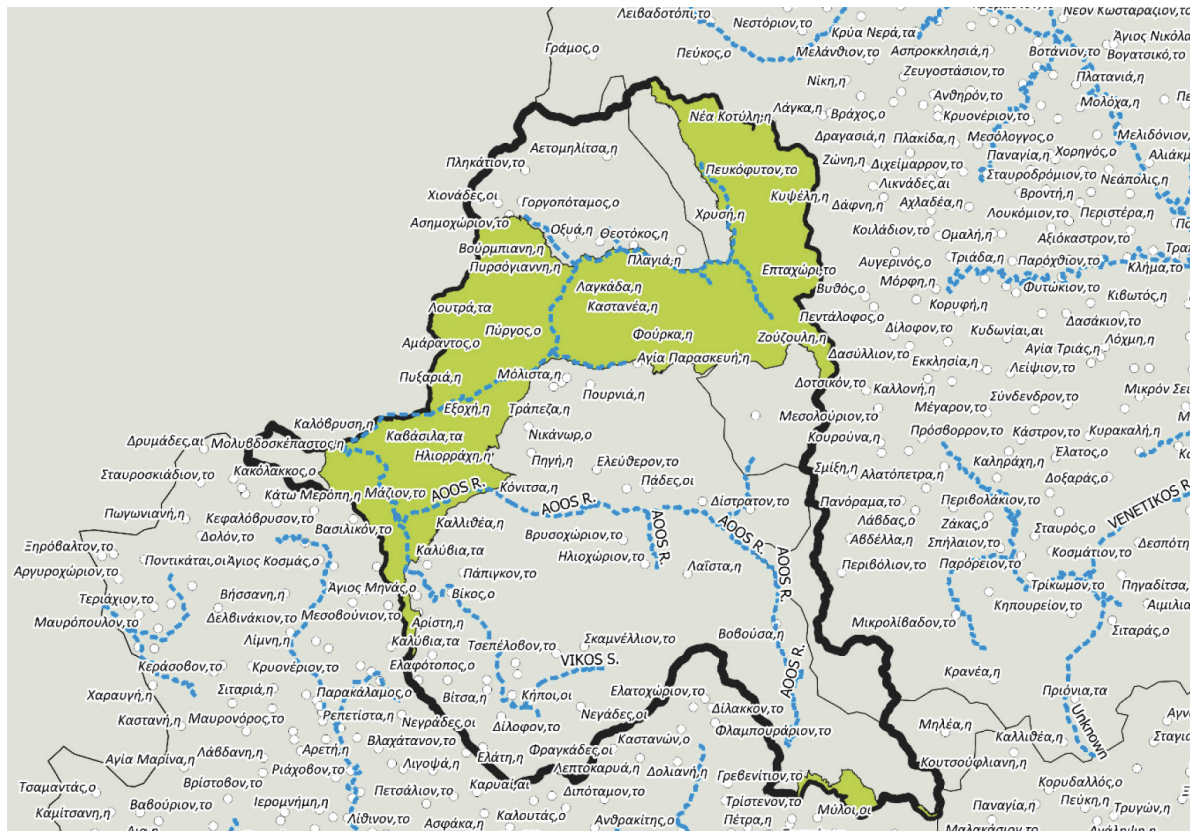
1. Να αποτυπώσει την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των περιοχών της λεκάνης απορροής του ποταμού Αώου.
2. Να αναλύσει τις αλληλεπιδράσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media) με στόχο την κατανόηση των αντιλήψεων της κοινής γνώμης σχετικά με υπάρχοντα και πιθανά σενάρια ανάπτυξης στην περιοχή.
3. Να διερευνήσει και να προτείνει ευκαιρίες ανάπτυξης της περιοχής αξιοποιώντας τα ενδογενή της χαρακτηριστικά και με σεβασμό απέναντι στα συμφέροντα της τοπικής κοινωνίας.
4. Να αξιολογήσει τις κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις που συνδέονται με την προτεινόμενη προστατευόμενη περιοχή, με βάση τα τρέχοντα δεδομένα.

2. Γεωγραφικά όρια της μελέτης

Η λεκάνη απορροής του Αώου βρίσκεται κατά κύριο λόγο στην Περιφέρεια Ηπείρου, η οποία τοποθετείται στο βορειοδυτικό τμήμα της Ελλάδας. Η έκταση της Ηπείρου είναι 9.203km², καλύπτοντας το 6,7% της συνολικής έκτασης της χώρας. Η Ήπειρος είναι ορεινή περιοχή, με ανώμαλη γεωμορφολογία και ιδιόμορφες κλιματολογικές συνθήκες. Οι κύριοι παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση αυτών των κλιματικών συνθηκών είναι ο ορεινός χαρακτήρας της, η γειτνίαση με τη θάλασσα στα νοτιοδυτικά και η οροσειρά της Πίνδου στα ανατολικά. Το Σχήμα 1 δείχνει τα ακριβή γεωγραφικά όρια της μελέτης. Ειδικότερα, η περιοχή μελέτης περιλαμβάνει κυρίως την περιφέρεια Ηπείρου και πιο συγκεκριμένα τους δήμους Κόνιτσας, Ζαγορίου και Μετσόβου. Στην ανάλυση περιλαμβάνεται και το Νεστόριο, που ανήκει στην Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, αφού το διατρέχει ο ποταμός Αώος.

Σχήμα 1: Γεωγραφικά όρια της μελέτης

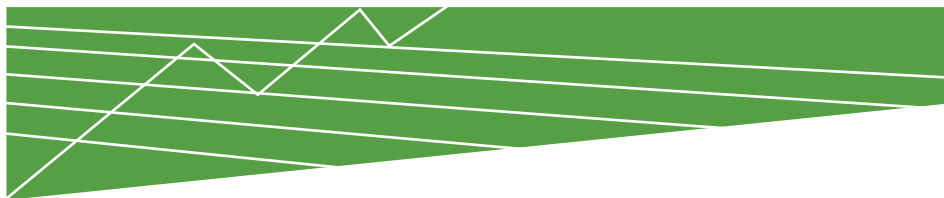

3. Μεθοδολογία Έρευνας – Χωρική Οικονομική Ανάλυση

Πραγματοποιήθηκε Χωρική Οικονομική Ανάλυση στις περιοχές όπου ρέει ο ποταμός Αώος. Στο Γράφημα 2 παρουσιάζονται οι διαστάσεις της ανάλυσης όσον αφορά το περιφερειακό επίπεδο. Αρχικά, αναλύθηκαν οι κοινωνικοί και οικονομικοί δείκτες της Περιφέρειας Ηπείρου και ακολούθησαν η Περιφερειακή Ενότητα Ιωαννίνων και οι δήμοι Κόνιτσας, Ζαγορίου, Μετσόβου και Νεστορίου αντίστοιχα. Σημειώνεται ότι στοιχεία από την αναπτυξιακή δυναμική της Κόνιτσας αποτυπώνονται και εμπεριέχονται στην ανάλυση της Περιφερειακής Ενότητας Ιωαννίνων και αντιστρόφως, υποδεικνύοντας ότι μια λεπτομερής εικόνα του κοινωνικού και οικονομικού τοπίου της περιοχής μπορεί να προκύψει κυρίως από την ανάλυση και την αλληλεπίδραση των επιλεγμένων τριών χωρικών στρωμάτων.

Σχήμα 2: Μεθοδολογία - Δαστάσεις ανάλυσης

Χρησιμοποιήθηκαν τόσο δευτερογενή όσο και πρωτογενή δεδομένα. Βασικές πηγές συλλογής δευτερογενών πληροφοριών αποτέλεσαν βάσεις δεδομένων και δημοσιεύσεις από εθνικούς και διεθνείς οργανισμούς με υψηλή ερευνητική εξειδίκευση όπως: 1) Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2) Eurostat, 3) ΣΕΤΕ Intelligence, 4) Τράπεζα της Ελλάδος, 5) Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας κ.λπ. Τα πρωτογενή δεδομένα αφορούσαν κυρίως τη διενέργεια προσωπικών συνεντεύξεων με βασικούς ενδιαφερομένους (key-stakeholders).

4. Βασικά σημεία της ανάλυσης

Τα κύρια σημεία της ανάλυσης σκιαγραφούνται ως εξής:

- Η Περιφέρεια ηπείρου (NUTS2) υστερεί όσον αφορά την οικονομική ανάπτυξη σε σύγκριση με τις άλλες Περιφέρειες της Ελλάδας και της ΕΕ. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ΜΑΔ, ως ποσοστό του μέσου όρου της ΕΕ (27 χώρες), είναι μικρότερο του 50%. Επιπλέον, το ποσοστό ανεργίας (17,7%) είναι σχετικά υψηλό, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη διαρθρωτικών προβλημάτων στη συνολική λειτουργία της τοπικής οικονομίας (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες για την Περιφέρεια Ηπείρου – Επίπεδο NUTS II

Δείκτης	Εκτέλεση
Πληθυσμός (2020)	333.265 κάτοικοι
Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση	3,6 ετών
Ποσοστό απασχόλησης (ηλικίες 20-64)	60,8%
Ποσοστό ανεργίας (15 ετών και άνω) (2019)	17,7%
Πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ηλικίες 30-34), 2019	46,7%
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ΜΑΔ (% του μέσου όρου της ΕΕ-27) (2019)	47%
Ακαθάριστη εγχώρια δαπάνη Ε&Α (2018)	1,34% του ΑΕΠ
Διανυκτερεύσεις σε τουριστικά καταλύματα (2019)	2.164.771 νύχτες

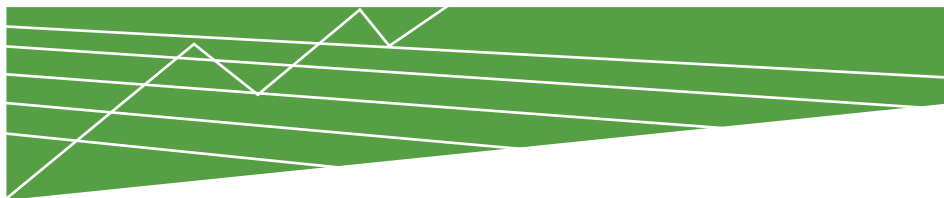
• Η Ήπειρος είναι αραιοκατοικημένη. Η Ελλάδα αντιμετωπίζει το πρόβλημα της δημιουργίας οικονομιών συγκέντρωσης (agglomeration) (Διάγραμμα 3). Ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των οικονομικών δραστηριοτήτων στη χώρα λαμβάνει χώρα στην Αττική, δημιουργώντας μια μητρόπολη με έντονες οικονομικές ανισότητες και περιορίζοντας παράλληλα τις δυνατότητες των άλλων περιφερειών της χώρας να αναπτυχθούν οικονομικά και κοινωνικά. Αυτό αποτυπώνεται καταρχάς στο γεγονός ότι η Αττική είναι η μόνη περιοχή της οποίας το κατά κεφαλήν ΑΕΠ πλησιάζει τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ανερχόμενο στο 84% αυτού (Eurostat, 2023). Την Αττική ακολουθεί η Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου, όπου το κατά κεφαλήν ΑΕΠ ανέρχεται στο 63% του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ενώ ουραγός είναι η Περιφέρεια Βόρειου Αιγαίου, με μόλις 41%. Τα παραπάνω αναδεικνύουν τη συνολική αναπτυξιακή υστέρηση της χώρας, αλλά και τις έντονες περιφερειακές ανισότητες που οδηγούν και στον «υδροκεφαλισμό» της Αττικής.

Διάγραμμα 3: Η θέση της Ηπείρου σε σύγκριση με τις άλλες 12 περιφέρειες της Ελλάδας

Πηγή: Eurostat (2022)

• Το μορφωτικό επίπεδο στην Ήπειρο είναι υψηλό, και αυτό μπορεί να αποτελέσει βασικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για την τοπική οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, φαίνεται ότι το μορφωμένο εργατικό δυναμικό παραμένει ανεκμετάλλευτο στην περιοχή. Μια πιθανή αιτία είναι η έλλειψη παραγωγικών δομών, καθώς και η απουσία μιας περιφερειακής πολιτικής με συγκεκριμένο προσανατολισμό που θα επενδύει στη γνώση. Όπως και να έχει, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο πρέπει να θεωρηθεί ο βασικός μοχλός που μπορεί να οδηγήσει στη βιώσιμη παραγωγική ανασυγκρότηση της περιοχής. Επιπλέον, το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση είναι υψηλό.

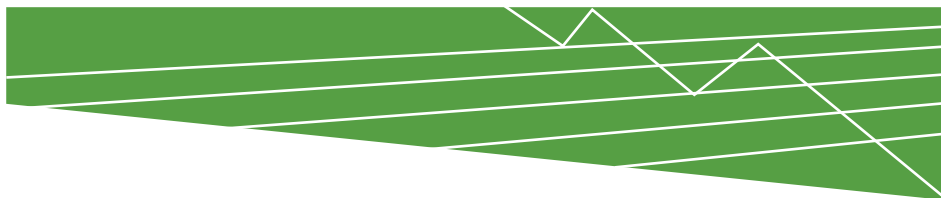

• Τα ίδια κοινωνικοοικονομικά δεδομένα ισχύουν και για την Περιφερειακή Ενότητα Ιωαννίνων (NUTS III). Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ως ποσοστό του μέσου όρου της ΕΕ, είναι κάτω του 50% (Πίνακας 2). Επιπλέον, η πυκνότητα του πληθυσμού είναι ιδιαίτερα χαμηλή. Ωστόσο, η ύπαρξη προσφυγικών καταυλισμών στην περιοχή είναι ίσως ο κύριος λόγος της θετικής πληθυσμιακής αλλαγής που παρατηρήθηκε τα τελευταία χρόνια. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν το συνολικότερο πρόβλημα υπογεννητικότητας που αντιμετωπίζει η Ελλάδα γενικά, αλλά και η Περιφέρεια Ιωαννίνων ειδικότερα, τις τελευταίες δεκαετίες. Ο πληθυσμός των Ιωαννίνων γηράσκει. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σύνδεση της δημογραφικής με την οικονομική κρίση έχει υπογραμμιστεί και στη μελέτη των Λαμπριανίδη και Γεωργόπουλου (2022), οι οποίοι εξηγούν πώς η ερημοποίηση της περιφέρειας συνδέεται με την αναπτυξιακή υστέρηση της χώρας και τη δημιουργία κοινωνικών και περιφερειακών ανισοτήτων. Απαιτείται λοιπόν η άμεση εφαρμογή πολιτικών που θα αναστρέψουν αυτή την κατάσταση αξιοποιώντας τις ενδογενείς δυνάμεις των εκάστοτε περιοχών με στόχο την ενίσχυση των παραγωγικών πληθυσμών τους.

Πίνακας 2: Οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες για την Περιφερειακή Ενότητα Ιωαννίνων, Επίπεδο NUTS III

Δείκτης	Εκτέλεση
Πληθυσμός (2019)	167.696 κάτοικοι
Πυκνότητα πληθυσμού	33,8 κάτοικοι ανά km ²
Συνολική πληθυσμιακή αλλαγή (2018)	1,7% (% ανά 1000 κατοίκους)
Ρυθμός μεταβολής του συνολικού πληθυσμού	Ισόρροπη εκπροσώπηση των φύλων (2019)
Ισόρροπη εκπροσώπηση των φύλων (2019)	105,1 γυναίκες ανά 100 άνδρες
Διάμεση ηλικία πληθυσμού (2019)	46 έτη
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ΜΑΔ (% του μέσου όρου της ΕΕ-27 χώρες) (2018)	46%
Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία σε βασικές τιμές (2018)	1.698,15 εκατομμύρια ευρώ

Πηγή: Eurostat (2022)

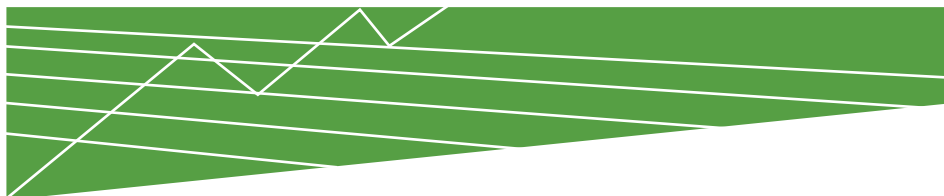
Πίνακας 3: Σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες στην Περιφερειακή Ενότητα Ιωαννίνων από πλευράς απασχόλησης

Οικονομική δραστηριότητα	Αριθμός εργαζομένων
Δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών εστίασης	7.348
Φυτική και ζωική παραγωγή, κυνήγι και συναφείς δραστηριότητες	6.112
Εκπαίδευση	5.499
Λιανικό εμπόριο, εκτός μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	4.711
Υπηρεσίες υγείας	4.519

Πηγή: Eurostat (2022)

• Στους δήμους της λεκάνης απορροής του Αώου (Ζαγόρι, Κόνιτσα, Μέτσοβο, Νεστόριο) ο πληθυσμός επίσης γηράσκει. Οι περισσότεροι πολίτες είναι σχετικά ηλικιωμένοι και ανήκουν στις ηλικιακές ομάδες 35-64 και 65+. Γενικά, υπάρχει μεγάλος βαθμός ομοιογένειας μεταξύ των μελών του πληθυσμού: είναι στην πλειοψηφία τους παντρεμένοι, συνταξιούχοι και γηγενείς Έλληνες. Παράλληλα, το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων στους δήμους της λεκάνης απορροής του Αώου (Ζαγόρι, Κόνιτσα, Μέτσοβο, Νεστόριο) είναι χαμηλό. Παρ' όλα αυτά, η δημιουργία κινήτρων για την τόνωση της οικονομικής δραστηριότητας της περιοχής αναμένεται να διευρύνει την πληθυσμιακή της βάση, προσελκύοντας κυρίως νεαρά άτομα παραγωγικής ηλικίας. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι ότι το πλεονάζον δυναμικό από τα Ιωάννινα μπορεί να απασχοληθεί στους δήμους της λεκάνης απορροής του Αώου, δεδομένου ότι βρίσκεται σε ιδιαίτερα κοντινή απόσταση με αυτούς. Αυτοί οι δύο παράγοντες καθιστούν, σε μεγάλο βαθμό, δυνατή την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, παρά την προβληματική παρούσα πληθυσμιακή σύνθεση.

• Οι τοπικές οικονομίες στους δήμους της λεκάνης απορροής του Αώου μετά το 1991 μετατοπίζονται προς τις υπηρεσίες. Ο αριθμός όσων εργάζονταν στους τομείς της γεωργίας και της μεταποίησης μειώθηκε σημαντικά, καθώς πολλοί πιθανότατα μεταπήδησαν στον τριτογενή

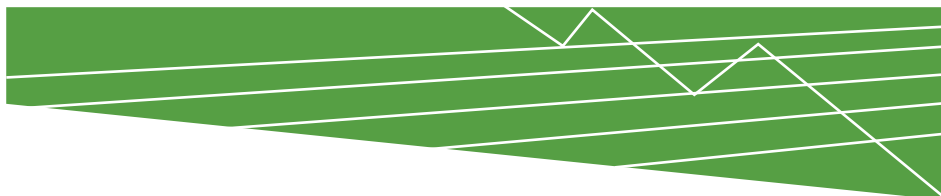

τομέα, τάση που ακολουθήθηκε στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες οι οποίες μετεξελίχθηκαν σε οικονομίες υπηρεσιών. Μια πιθανή αιτία αυτής της «μετεξέλιξης» είναι το μη βιώσιμο εισόδημα λόγω προβλημάτων και αδυναμιών του πρωτογενή τομέα. Επιπρόσθετα, τα τελευταία 30 χρόνια παρατηρείται σημαντική στροφή της απασχόλησης προς τις τουριστικές δραστηριότητες, γεγονός που υποδηλώνει τον νέο χαρακτήρα και προσανατολισμό των τοπικών οικονομιών του Ζαγορίου, της Κόνιτσας και του Μετσόβου.

• Εκτός από τον τουρισμό, η φυτική και ζωική παραγωγή, η δασοκομία, η υλοτομία και η δημόσια διοίκηση αποτελούν τις κύριες οικονομικές δραστηριότητες ως προς την απασχόληση στο Ζαγόρι, την Κόνιτσα, το Μέτσοβο και το Νεστόριο. Ωστόσο, ο πρωτογενής και δευτερογενής τομέας συρρικνώθηκαν σημαντικά τα τελευταία 30 χρόνια. Ενδεικτικά, οι Πίνακες 4 και 5 δείχνουν τα ποσοστά απασχόλησης ανά δραστηριότητα από το 1991 και μετά στο Ζαγόρι. Οι ίδιες τάσεις ακολουθούνται και στο Μέτσοβο και την Κόνιτσα.

Πίνακας 4: Καθεστώς απασχόλησης & οικονομική δραστηριότητα, % πληθυσμού, Ζαγόρι

Κύρια δραστηριότητα	2011 (%)	1991 (%)
Απασχολούνται	32,59%	30,88%
Άνεργοι	2,05%	-
Αναζήτηση εργασίας για πρώτη φορά (Άνεργοι νέοι)	2,64%	2,81%
Μαθητές / Φοιτητές	9,18%	7,04%
Συνταξιούχοι 	43,58%	34,48%
Επάγγελμα		
Managers 	7,14%	0,15%
Επαγγελματίες	9,35%	6,48%
Τεχνικοί και συναφή επαγγέλματα	5,50%	
Υπάλληλοι γραφείου και συναφή επαγγέλματα	6,89%	4,67%

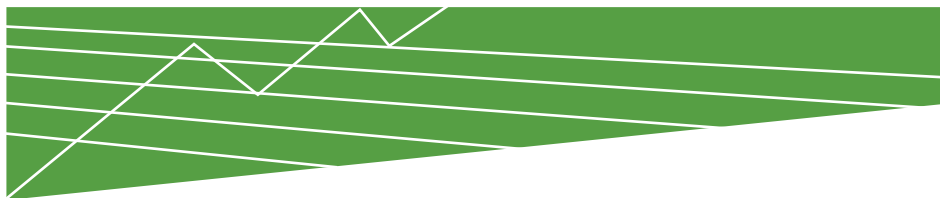
Εργαζόμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	↑	18,13%	7,91%
Ειδικευμένοι γεωργοί, αλιείς και συναφή επαγγέλματα		25,02%	62,73%
Ειδικευμένοι βιοτέχνες και συναφή επαγγέλματα	↓	11,32%	
Χειριστές εργαλειομηχανών και συναρμολογητές		4,76%	
Ανειδίκευτοι και χειρώνακτες εργάτες και συναφή επαγγέλματα		11,89%	
Τομέας/Κλάδος Οικονομικής Δραστηριότητας			
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	↓	29,94%	62,69%
Βιομηχανία και κατασκευές	↓	16,41%	9,89%
Υπηρεσίες	↑	53,65%	27,42%

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (2022)/Απογραφή (2011, 1991)

Πίνακας 5: Βασικοί κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας όσον αφορά την απασχόληση, % του απασχολούμενου πληθυσμού, Ζαγόρι

Τομέας/Κλάδος Οικονομικής Δραστηριότητας		2011 (%)	1991 (%)
Φυτική και ζωική παραγωγή, κυνήγι και συναφείς δραστηριότητες	↓	22,56%	43,96%
Δασοκομία και υλοτομία		7,38%	18,66%
Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	↓	0,16%	0,15%
Καταλύματα/Ξενοδοχεία	↑	8,37%	16%
Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης	↑	7,63%	
Δημόσια διοίκηση		7,30%	7,10%

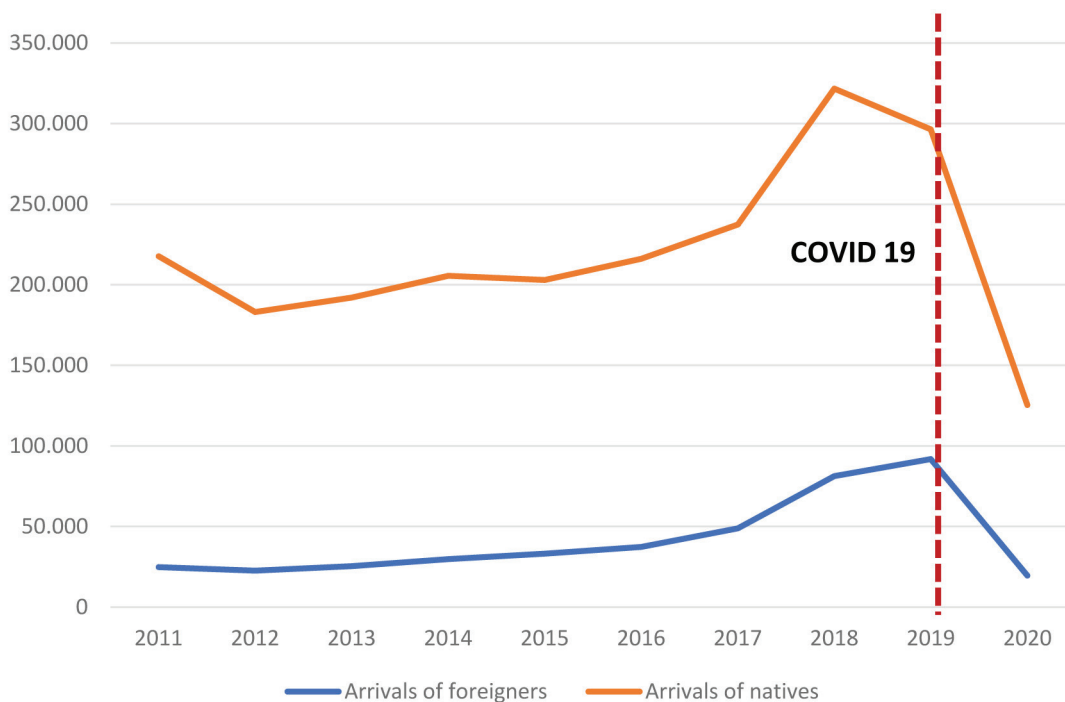
Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (2022)/ Απογραφή (2011, 1991)

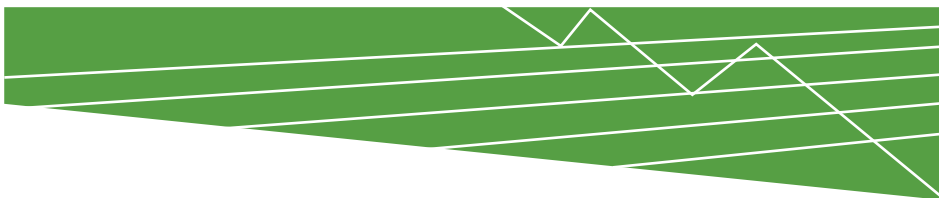
- Οι τουριστικές επιδόσεις στην Περιφερειακή Ενότητα Ιωαννίνων παρουσίασαν σημαντική αύξηση μετά το 2011. Η έξαρση της πανδημίας COVID-19 ανέκοψε αυτή την ανοδική τάση. Ωστόσο, τα επόμενα έτη η αγορά αναμένεται να παρουσιάσει σημάδια ανάκαμψης. Η δυναμική της τοπικής τουριστικής αγοράς αντικατοπτρίζεται στην αύξηση του αριθμού των αφίξεων και διανυκτερεύσεων των αλλοδαπών τουριστών την περίοδο 2011-2019. Ωστόσο, η εγχώρια αγορά παραμένει η σημαντικότερη όσον αφορά τη ζήτηση (Διάγραμμα 4).

- Το Ζαγόρι, η Κόνιτσα και το Μέτσοβο, οι τρεις κύριοι δήμοι της λεκάνης απορροής του Αώου, παρουσίασαν επίσης σημαντική τουριστική ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια. Ειδικότερα, οι συνολικές αφίξεις τουριστών μετά το 2017 αυξήθηκαν σημαντικά. Το Ζαγόρι είναι μακράν η περιοχή που προσελκύει τους περισσότερους επισκέπτες, ακολουθούμενη από το Μέτσοβο. Και πάλι, η πανδημία COVID-19 επηρέασε αρνητικά αυτές τις ανοδικές τάσεις. Η αγορά αναζητά τώρα σημάδια σταθερότητας και ανάκαμψης (Διάγραμμα 5).

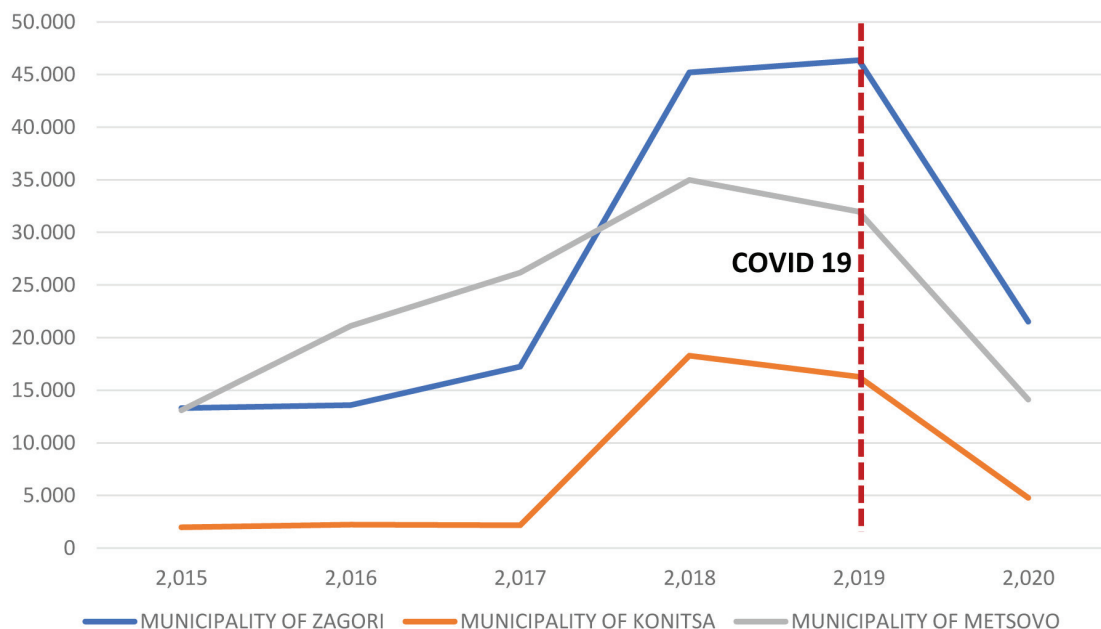
Διάγραμμα 4: Αφίξεις τουριστών στην Περιφερειακή Ενότητα Ιωαννίνων (2011-2020)

Πηγή: SETE Intelligence (2022). Ελληνική Στατιστική Αρχή (2022)

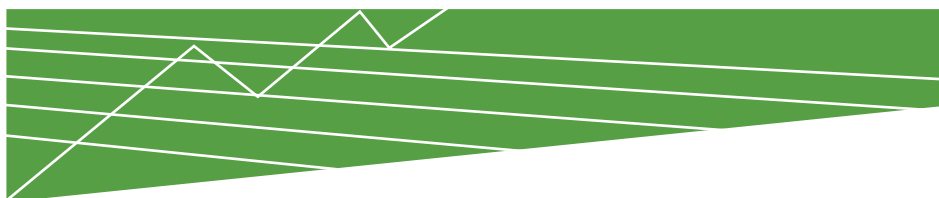
Διάγραμμα 5: Σύνολο αφίξεων τουριστών, Λεκάνη Απορροής Ποταμού Αώου

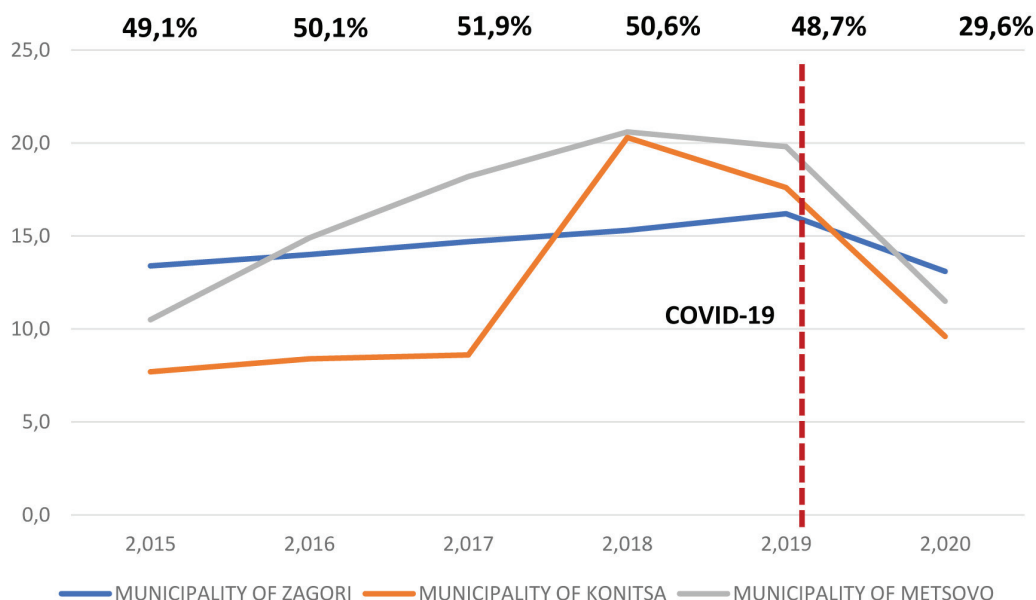
Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (2022)

- Τα ποσοστά πληρότητας στη λεκάνη απορροής του Αώου είναι σημαντικά χαμηλότερα από τον ελληνικό μέσο όρο, γεγονός που δείχνει ότι υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή. Ένας άλλος κρίσιμος παράγοντας χαμηλών ποσοστών πληρότητας είναι η εποχικότητα του τουρισμού (Μάιος έως Σεπτέμβριος) (βλ. Διάγραμμα 6).

- Παρά τη συνεχή αύξηση του τουρισμού στην Ήπειρο τα τελευταία χρόνια, η περιοχή εξακολουθεί να υστερεί στην τουριστική ανάπτυξη σε σύγκριση με τις άλλες περιφέρειες της Ελλάδας. Είναι ενδεικτικό ότι οι επισκέψεις και τα έσοδα αντιπροσωπεύουν μόνο το 2,8% και το 1,5% του συνολικού τουριστικού αποτελέσματος της χώρας, αντίστοιχα. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν και πάλι ότι υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω ανάπτυξη του συγκεκριμένου κλάδου.

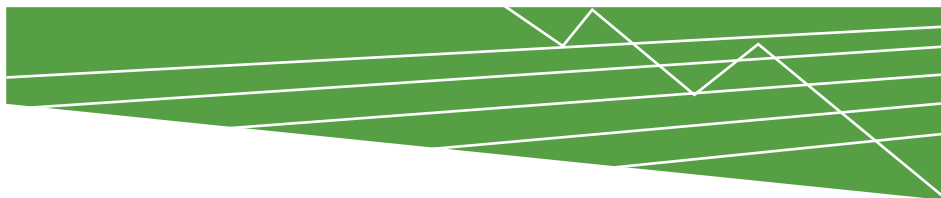

Διάγραμμα 6: Ποσοστά πληρότητας (%), Λεκάνη Απορροής Ποταμού Αώου

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (2022)

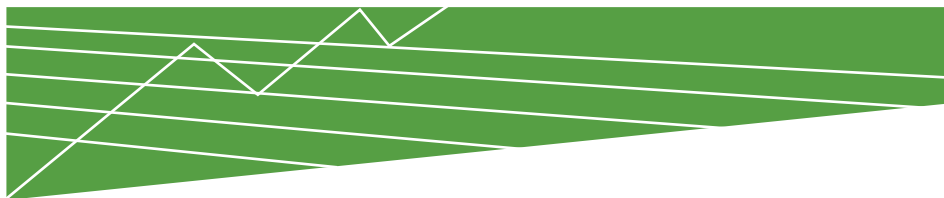
- Σε όλους τους δήμους της λεκάνης απορροής του Αώου η πλειοψηφία των επισκεπτών είναι γηγενείς Έλληνες. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να εφαρμοστεί ένας προσανατολισμός προς τις ξένες αγορές με στοχευμένες πρωτοβουλίες μάρκετινγκ για την ενίσχυση της τουριστικής ανάπτυξης στην περιοχή.
- Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η λεκάνη απορροής του Αώου αποτελεί ιδανικό τόπο για την ανάπτυξη ορεινών, πολιτιστικών και οικοτουριστικών δραστηριοτήτων. Ο οικολογικός τουρισμός πρέπει να συνδυάζεται με τη βιολογική γεωργία, τη μελισσοκομία και την οινοποίηση. Ο τουρισμός θα συμβάλει επίσης στη διατήρηση του πληθυσμού στις μικρές κοινότητες. Ωστόσο, πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην εξάλειψη των επιπτώσεων στο φυσικό περιβάλλον από την υπερβολική τουριστική ανάπτυξη που παρατηρείται έντονα σε άλλες δημοφιλείς τουριστικές περιοχές της χώρας (Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών, 2017).

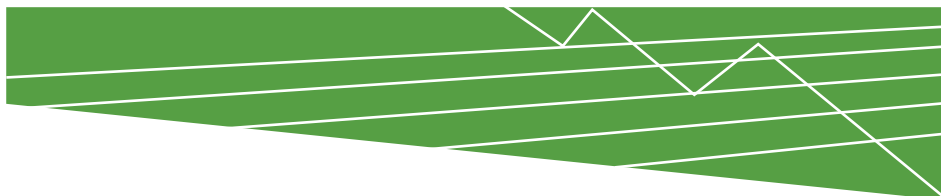
- Οι κάτοικοι της περιοχής θα πρέπει να συμμετέχουν περισσότερο στην προστασία της λεκάνης απορροής του Αώου. Φαίνεται ότι η τοπική κοινωνία δεν αναγνωρίζει τη σημασία του ποταμού και την ανάγκη προστασίας του. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα μπορούν να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή της στάσης των πολιτών, ενισχύοντας την περιβαλλοντική τους συνείδηση.
- Οι βέλτιστες πρακτικές για την ανάπτυξη του βιώσιμου τουρισμού στη λεκάνη απορροής του Αώου θα πρέπει να προσανατολιστούν γύρω από τη δημιουργία ενός ανθρωποκεντρικού επιχειρηματικού μοντέλου που εστιάζει στη δίκαιη κατανομή των οικονομικών ωφελειών του τουρισμού στην κοινότητα και το σεβασμό στο φυσικό περιβάλλον. Οι στρατηγικές αυτές αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία, λαμβάνοντας υπόψη τις θετικές προβλέψεις για τη μελλοντική τουριστική ανάπτυξη στη λεκάνη απορροής του Αώου (Πίνακας 6).
- Ο αριθμός των αναρτήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σχετικά με τη λεκάνη απορροής του Αώου κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα. Το Facebook και το Instagram είναι τα πιο σημαντικά μέσα όσον αφορά τον αριθμό των δημοσιεύσεων. Ωστόσο, οι περισσότερες αναρτήσεις είναι σχετικές με το περιβάλλον, δείχνοντας το αυξημένο ενδιαφέρον των χρηστών για δραστηριότητες πράσινου τουρισμού. Η προστασία του περιβάλλοντος και ο περιβαλλοντικός ακτιβισμός αποτέλεσαν επίσης σημαντικό μέλημα των χρηστών.

Πίνακας 6: Βέλτιστες πρακτικές για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή του Αώου

Βέλτιστες πρακτικές	Πηγή
Μείωση της εποχικότητας. Σε αυτή την προσπάθεια ο ρόλος της εθνικής στρατηγικής τουρισμού είναι κρίσιμος.	Margaryan & Fredman (2017)· Banki, Ismail & Muhammad (2016)
<p>Προώθηση τοπικών προϊόντων διατροφής μέσω τουριστικών υπηρεσιών – Συνεργασία μεταξύ τουριστικών επιχειρήσεων και τοπικών παραγωγών τροφίμων.</p> <p>Ιδιαίτερα καθοριστική πρακτική, που απαιτεί τον από κοινού σχεδιασμό της εθνικής τουριστικής και γεωργικής πολιτικής.</p>	Banki & Ismail (2015)· Papadimitriou & Gibson (2008)· Getz & Brown (2006)· Galloway et al. (2013)

<p>Φεστιβάλ και εκδηλώσεις που προβάλλουν την πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής.</p> <p>Η περίπτωση του φεστιβάλ «Μελιτζάzz» στο Λεωνίδιο αποτελεί καλό παράδειγμα της συγκεκριμένης πρακτικής.</p>	<p>Getz & Brown (2006)· Hall, Mitchell & Sharples (2003)· Boatto et al. (2013)</p>
<p>Φορολογικά μέτρα που ευνοούν την ανάπτυξη του τουρισμού στις ορεινές περιοχές.</p>	<p>Singh & Mishra (2004)</p>
<p>Ανάπτυξη εργαλείων για τη μέτρηση της αποτελεσματικότητας και των επιπτώσεων του τουρισμού στο περιβάλλον.</p>	<p>Qian et al. (2016)· Nepal & Chipeniuk (2005)</p>
<p>Δημιουργία φορέα ή ινστιτούτων που θα διαχειρίζονται την τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή (Παρατηρητήριο Τουρισμού).</p>	<p>Sheppard & Williams (2016)</p>
<p>Αναζωογόνηση των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων.</p>	<p>Nepal & Chipeniuk (2005)</p>
<p>Προστασία των φυσικών και υδάτινων πόρων: εκπαίδευση των πολιτών σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος.</p>	<p>Li, Ryan, & Cave (2016)· Strom & Kerstein (2015)· Nestorosk (2012)</p>
<p>Τμηματοποίηση της αγοράς και εστίαση σε συγκεκριμένες ομάδες καταναλωτών – Αποφυγή των πρακτικών του μαζικού τουρισμού.</p>	<p>Nyaupani & Timothy (2010)· Poitras & Donald (2006)</p>
<p>Ανάπτυξη δικτύων συνεργασίας μεταξύ της ακαδημαϊκής κοινότητας και των τουριστικών επιχειρήσεων.</p>	<p>Bourdeau (2009)· Rendleman et al. (2016)</p>
<p>Σύνδεση των τουριστικών δραστηριοτήτων με τη βελτίωση της ποιότητας ζωής στην κοινότητα. Αυτή η πρακτική θα συμβάλει στην προσέλκυση νέων στην περιοχή.</p>	<p>Strom & Kerstein (2015)· Pyke et al. (2016)· Poitras & Donald (2006)</p>

<p>Δίκαιη κατανομή των οικονομικών ωφελειών του τουρισμού στους μόνιμους κατοίκους. Η λειτουργία των συνεταιριστικών επιχειρήσεων στον τουριστικό τομέα συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση.</p>	<p>Li, Ryan, & Cave (2016)· Qian et al. (2016)· Chen & Li (2017)</p>
<p>Προστασία των δικαιωμάτων των κατοίκων της περιοχής.</p>	<p>Li, Ryan, & Cave (2016)</p>
<p>Ενεργή συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στον τουρισμό μέσω της παροχής κινήτρων.</p>	<p>Kline et al. (2015)· Nepal & Chipeniuk (2005)· Johnsen et al. (2008)· Sheppard & Williams (2016)</p>
<p>Απασχόληση άρτια εκπαιδευμένου προσωπικού, με την αξιοποίηση του υψηλού μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων της Περιφερειακής Ενότητας Ιωαννίνων.</p>	<p>Borseková, Vaňová, Vitálišová (2016)· Rendleman et al. (2016)</p>
<p>Έμφαση στην εκπαίδευση και κατάρτιση του προσωπικού.</p>	<p>Nicula, Spanu & Neagu (2013)· Gugushvili, Salukvadze & Salukvadze (2017)</p>
<p>Υποστήριξη μικρομεσαίων επιχειρήσεων (χρηματοδότηση, φορολογικά κίνητρα, συμβουλευτικές υπηρεσίες κ.λπ.).</p> <p>Το προτεινόμενο τουριστικό μοντέλο βασίζεται κατά κύριο λόγο στις ΜμΕ, που αποτελούν τη σημαντικότερη παραγωγική βάση στην Ελλάδα (ΕΛΣΤΑΤ, 2023).</p>	<p>Li, Ryan, & Cave (2016)· Kline et al. (2015)· Pyke et al. (2016)</p>
<p>Υποστήριξη επιχειρήσεων και επιχειρηματιών που αναπτύσσουν δραστηριότητες φιλικές προς το περιβάλλον. Σε αυτό πλαίσιο μπορεί να δοθούν κίνητρα για την τήρηση των κριτηρίων ESG ή/και για την εφαρμογή περιβαλλοντικών πιστοποιήσεων.</p>	<p>Potts (2010)</p>

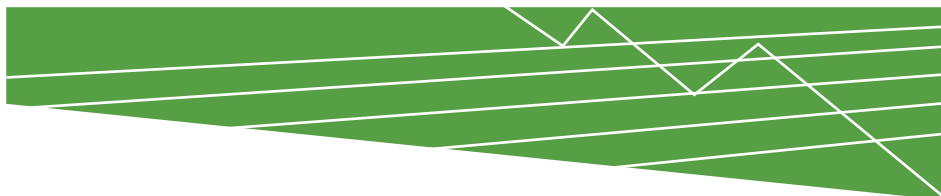

5. Συμπεράσματα – Επίλογος

Συμπερασματικά, το κοινωνικό και οικονομικό τοπίο στη λεκάνη απορροής του Αώου, καθώς και η φυσική ομορφιά και μοναδικότητά της περιοχής, υποδηλώνουν ότι η ανάπτυξη βιώσιμων τουριστικών δραστηριοτήτων, σε συνδυασμό με την καλλιέργεια προϊόντων διατροφής υψηλής ποιότητας και την κτηνοτροφία μικρής κλίμακας, μπορούν να αποτελέσουν βασικούς μοχλούς οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό το οικονομικό μοντέλο δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη διατήρηση των περιβαλλοντικών πόρων για τις μελλοντικές γενιές, ενισχύοντας μια πιο ανθρωποκεντρική φιλοσοφία για το πώς θα πρέπει να αναπτυχθούν οι κοινωνίες και οι κοινότητες. Η απρογραμματίστη τουριστική ανάπτυξη, που οδηγεί στην άδικη κατανομή των οικονομικών της ωφελειών και στην επιβάρυνση του φυσικού περιβάλλοντος, πρέπει να αντικατασταθεί από στρατηγικά σχεδιασμένες πολιτικές εναλλακτικού τουρισμού που οδηγούν στην τοπική οικονομική ανάπτυξη, αξιοποιώντας τις ενδογενείς δυνάμεις κάθε περιοχής. Με βάση λοιπόν τα παραπάνω, διατυπώνεται η μήτρα SWOT που συνοψίζει τα βασικά σημεία της ανάλυσης (Πίνακας 7).

Πίνακας 7: Ανάλυση SWOT για τη λεκάνη απορροής του Αώου

Strengths – Δυνατά σημεία	Weaknesses – Αδυναμίες
<ul style="list-style-type: none"> • Συνολικά, το μορφωτικό επίπεδο στην Ήπειρο είναι υψηλό. • Οι τουριστικές επιδόσεις στην Περιφερειακή Ενότητα Ιωαννίνων παρουσίασαν σημαντική αύξηση μετά το 2011. • Για την ίδια περίοδο, στους δήμους της λεκάνης απορροής του Αώου παρατηρήθηκε επίσης σημαντική τουριστική ανάπτυξη. • Η λεκάνη απορροής του Αώου αποτελεί ιδανικό τόπο για την ανάπτυξη ορεινών, πολιτιστικών και οικοτουριστικών δραστηριοτήτων. • Τοπίο με ιδιαίτερα και σπάνια περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά και πολιτισμικές αξίες. • Το μορφωμένο εργατικό δυναμικό παραμένει ανεκμετάλλευτο στην περιοχή της Ηπείρου. • Η κατασκευή/λειτουργία αυτοκινητοδρόμων (Εγνατία και Ιόνια Οδός) έχει διευκολύνει σημαντικά την πρόσβαση στην Περιφέρεια της Ηπείρου. 	<ul style="list-style-type: none"> • Η Περιφέρεια Ηπείρου (NUTS2) υστερεί όσον αφορά την οικονομική ανάπτυξη σε σύγκριση με τις άλλες περιφέρειες της Ελλάδας και της ΕΕ. • Η Ήπειρος είναι αραιοκατοικημένη (θα μπορούσε να θεωρηθεί και δυνατό σημείο). • Ο πληθυσμός γηράσκει. • Σε αντίθεση με το σύνολο της Περιφέρειας, το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων στους δήμους της λεκάνης απορροής του Αώου (Ζαγόρι, Κόνιτσα, Μέτσοβο, Νεστόριο) είναι χαμηλό. • Μειωμένα τουριστικά έσοδα και αφίξεις σε σχέση με τις άλλες περιοχές της χώρας (παρά τις αυξητικές τάσεις των τελευταίων χρόνων). • Ο αριθμός των αναρτίσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σχετικά με τη λεκάνη απορροής του Αώου κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα.

Opportunities – Ευκαιρίες	Threats – Απειλές
<ul style="list-style-type: none"> • Οι τοπικές οικονομίες στους δήμους της λεκάνης απορροής του Αώου μετά το 1991 μετατοπίζονται προς τις υπηρεσίες. • Στροφή της τοπικής οικονομίας προς τον πράσινο τουρισμό. • Ο οικολογικός τουρισμός μπορεί να συνδυαστεί με τη βιολογική γεωργία, τη μελισσοκομία, την αγροδασοπονία και την οινοποίηση. • Δυνατότητες διασυνοριακών συνεργασιών με την Αλβανία, που θα καταστήσουν το ποτάμι Vjosa/Αώο μοχλό περιφερειακής (βαλκανικής) συνανάπτυξης. • Στόχευση σε νέες τουριστικές αγορές, όπως ΗΠΑ, Ισραήλ, χώρες ΕΕ. • Τα ποσοστά πληρότητας στη λεκάνη απορροής του Αώου είναι σημαντικά χαμηλότερα από τον ελληνικό μέσο όρο, γεγονός που δείχνει ότι υπάρχει σημαντικό περιθώριο για περαιτέρω τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή. • Ενεργότερη εμπλοκή των τοπικών κοινωνιών σε θέματα που αφορούν τις περιβαλλοντικές αξίες του ποταμού μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων και ημερίδων. • Δίκαιη κατανομή των οικονομικών ωφελειών του τουρισμού στην κοινότητα για τη δημιουργία προϋποθέσεων βιώσιμης λειτουργίας της οικονομίας και της κοινωνίας. 	<ul style="list-style-type: none"> • Υψηλός βαθμός εποχικότητας της τοπικής τουριστικής αγοράς, που περιορίζει την ισορροπημένη ανάπτυξη. • Υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος λόγω της υπερβολικής τουριστικής ανάπτυξης. • Ο τουριστικός τομέας είναι ιδιαίτερα ευάλωτος σε κρίσεις του εξωτερικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος (πανδημίες, πόλεμοι, ενεργειακές κρίσεις κ.λπ.). • Χαμηλή ετοιμότητα της τοπικής κοινωνίας να στραφεί σε βιώσιμα αναπτυξιακά μοντέλα.

Βιβλιογραφία

Banki, M. B., & Ismail, H. N. (2015). Understanding the characteristics of family owned tourism micro businesses in mountain destinations in developing countries: evidence from Nigeria. *Tourism Management Perspectives*, 13, 18-32.

Banki, M. B., Ismail, H. N., & Muhammad, I. B. (2016). Coping with seasonality: A case study of family owned micro tourism businesses in Obudu Mountain Resort in Nigeria. *Tourism Management Perspectives*, 18, 141-152.

Boatto, V., Galletto, L., Barisan, L., & Bianchin, F. (2013). The development of wine tourism in the Conegliano Valdobbiadene area. *Wine Economics and Policy*, 2(2), 93-101.

Borseková, K., Vaňová, A., & Vitálišová, K. (2016). Smart Specialization for Smart Spatial Development: Innovative Strategies for Building Competitive Advantages in Tourism in Slovakia. *Socio-Economic Planning Sciences*, 1-12.

Bourdeau, P. (2009). *Mountain tourism in a climate of change*. na.

Chen, Z., Li, L., & Li, T. (2017). The organizational evolution, systematic construction and empowerment of Langde Miao's community tourism. *Tourism Management*, 58, 276-285.

Gugushvili, T., Salukvadze, G., & Salukvadze, J. (2017). Fragmented development: Tourism-driven economic changes in Kazbegi, Georgia. *Annals of Agrarian Science*, 1-6.

Hall, M., Mitchell, R., Sharples, L. (2003). Consuming places: the role of food, wine and tourism in regional development in Cambourne, B., Mitchell, R., Hall, C. M., Sharples, L., & Macionis, N. (2003). *Food tourism around the world: Development, management and markets*. Elsevier Ltd.

Johnsen, J., Bieger, T., and Scherer, R., (2008), Indicator-Based Strategies for Sustainable Tourism Development: Insights from a Swiss Research Project. *Mountain Research and Development*, Vol. 28, No. 2, pp. 116-121.

Kline, C. S., Cardenas, D., Viren, P. P., & Swanson, J. R. (2015). Using a community tourism development model to explore equestrian trail tourism potential in Virginia. *Journal of Destination Marketing & Management*, 4(2), 79-87.

Li, P., Ryan, C., & Cave, J. (2016). Chinese rural tourism development: Transition in the case of Qiyunshan, Anhui.–2008–2015. *Tourism Management*, 55, 240-260.

Margaryan, L., & Fredman, P. (2017). Bridging outdoor recreation and nature-based tourism in a commercial context: Insights from the Swedish service providers. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 17, 84-92.

Nepal, S. K., & Chipeniuk, R. (2005). Mountain tourism: Toward a conceptual framework. *Tourism Geographies*, 7(3), 313-333.

Nestorosk, I. (2012). Identifying tourism potentials in Republic of Macedonia through regional approach. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 44, 95-103.

Nicula, V., Spanu, S., & Neagu, R. E. (2013). Regional tourism development in Romania—consistency with policies and strategies developed at EU level. *Procedia Economics and Finance*, 6, 530-541.

Nyaupane, G. P., & Timothy, D. J. (2010). Power, regionalism and tourism policy in Bhutan. *Annals of Tourism Research*, 37(4), 969-988.

Papadimitriou, D., & Gibson, H. (2008). Benefits sought and realized by active mountain sport tourists in Epirus, Greece: Pre-and post-trip analysis. *Journal of Sport & Tourism*, 13(1), 37-60.

Poitras, L., & Donald, G. (2006). Sustainable wine tourism: The host community perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 14(5), pp. 425-448.

Potts, T. (2010). The natural advantage of regions: linking sustainability, innovation, and regional development in Australia. *Journal of cleaner production*, 18(8), 713-725.

Pyke, S., Hartwell, H., Blake, A., & Hemingway, A. (2016). Exploring well-being as a tourism product resource. *Tourism Management*, 55, 94-105.

Qian, C., Sasaki, N., Shivakoti, G., & Zhang, Y. (2016). Effective governance in tourism development—An analysis of local perception in the Huangshan mountain area. *Tourism Management Perspectives*, 20, 112-123.

Rendleman, C. M., Hoemmen, G. A., Altman, I., Taylor, B., Moon, W., & Smith, S. (2016). Wine Industry Competitiveness: A survey of the Shawnee Hills American Viticultural Area. *Wine Economics and Policy*, 5(1), 4-13.

Sheppard, V. A., & Williams, P. W. (2016). Factors that strengthen tourism resort resilience. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 28, 20-30.

Singh, R. B., & Mishra, D. K. (2004). Green tourism in mountain regions-reducing vulnerability and promoting people and place centric development in the Himalayas. *Journal of Mountain Science*, 1(1), 57-64.

Strom, E., & Kerstein, R. (2015). Mountains and muses: tourism development Asheville, North Carolina. *Annals of Tourism Research*, 52, 134-147.

Ελληνική:

Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ (2017). Το δίλημμα της τουριστικής ανάπτυξης, Αναζητώντας την ισορροπία. Ινστιτούτο ΕΝΑ, Αθήνα.

Λαμπριανίδης, Λ., Γεωργόπουλος, Δ. (2022). Δημογραφική κρίση, Περιφερειακές ανισότητες και ελλείψεις στην Αγορά εργασίας: προτάσεις πολιτικής για την αντιμετώπιση τους και ο ρόλος της μετανάστευσης. Ινστιτούτο ΕΝΑ, Αθήνα.

Διαδίκτυο:

<https://cohesiondata.ec.europa.eu>

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/regions-and-cities>

<https://ec.europa.eu/eurostat/cache/countryfacts/>

<http://www.statistics.gr/el/home>

<http://sete.gr/>

<https://www.bankofgreece.gr/>

<https://sete.gr/el/kentro-typou/deltia-typou-anakoinoseis/news-repository/2018/sete-intelligence-meleti-insete/>

<https://panoramaps2.statistics.gr/>

<http://www.ypa.gr/en>

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΕΝΑ Ινστιτούτο
Εναλλακτικών Πολιτικών
Ζαλοκώστα 8, 106 71 Αθήνα,
+30 210 364 7912

info@enainstitute.org
www.enainstitute.org

** Η παρούσα δημοσίευση εκφράζει τις απόψεις του συγγραφέα και δεν εκφράζει απαραίτητα ή και στο σύνολό της το ΕΝΑ*